

"ולתפארת גדול שיזכרו שמו"

על הנוהג לייסד "הקדש" בספרד הנוצרית
ועל הנצחת זכר הנפטר

יהודא ד' גלינסקי

המניע של הנצחה והזכרת שם כסיבה לנתינת צדקה הוא מרכזי בכל הזמנים ובכל העמים. במאמר זה נראה כיצד מניע זה השפיע על הנוהג של נתינת צדקה לפני המוות בספרד הנוצרית במאה השלש עשרה.

במאה השלש עשרה היה מנהג נפוץ בקהילה היהודית בספרד הנוצרית לתרום צדקה לפני המוות.¹ היו שתרמו סכום או נכס לקהילה, אחרים תרמו ישירות לעניים וליתומים, ואחרים תרמו למוסדות דת שונים כמו בית הכנסת או בית המדרש. אולם אחת מדרכי הנתינה היותר פופולריות הייתה לייסד קרן המיועדת לצורכי צדקה (charitable foundation), המכונה עד היום "הקדש". התורם היה ממנה אפוטרופוסים מידידיו הנאמנים או מקרובי משפחתו, והם היו אחראים הן על השקעת הקרן והן על חלוקת הרווחים השנתיים לצורכי צדקה שונים, וזאת בתקווה שהמוסד ימשיך לפעול לדורות. כך דאגו התורמים שכספם אכן יגיע ליעדו המבוקש

* תחילתו של מאמר זה בהרצאה בכנס באוניברסיטת פרינסטון שארגן פרופ' מרק כהן בנושא "צדקה ועוני בשלש הדתות". הערותיהם של כל המשתתפים, ובייחוד של פרופ' פיטר בראון (Peter Brown) מאוניברסיטת פרינסטון ושל פרופ' שת שוורץ מבית המדרש לרבנים ביו יוק (JTS), הביאו לשיפור מאמר זה. עיקר ההרצאה יראה אור בשם: "I am Donating to Heaven for the Benefit of my Soul": Jewish Charitable Bequests and the *Hekdesh* Trust in 13th Century Spain ויתפרסם ב: *Journal of Interdisciplinary History*

1 ראה לדוגמה את רשימת המקורות מתוך תשובות חכמי צפון ספרד במאות השלש עשרה והארבע עשרה שבסוף המאמר. כמו כן ראה מקורות שאסף בורנס בספרו *Jews in the Notarial Culture: Latinate Wills in Mediterranean Spain 1250-1350*, California 1996.

ושיוסיף להם זכויות "לתועלת הנשמה" ו"לכופר נפשו", אפילו לאחר פטירתם, בכל שנה ושנה.

לרוב, ה"הקדש" נוסד בשיתוף פעולה עם פקידי הקהל. הקהילה הייתה מעין "בעלים" על ה"הקדש", אבל אחריות ניהולו הייתה בידי האפוטרופוסים. "בעלותה" של הקהילה הצטמצמה בכך שהייתה לה האפשרות לבקר ולפקח על תפקודם של האפוטרופוסים ובמקרה הצורך לפנות לבית הדין המקומי כדי להביא להחלפת האפוטרופוסים באנשים נאמנים יותר. כמו כן לפעמים פקידי הקהילה השתתפו בצורה ממשית בניהול ה"הקדש" יחד עם האפוטרופוסים הממונים. ניתן לומר ששני סוגים אלו של "הקדש" היו "הקדשים שהם פרטיים למחצה". לעומת זאת היו מקרים שפקידי הקהילה עצמם (או אנשים שהם מינו) ניהלו את ההקדש, "הקדש" כזה אפשר לכוונת "הקדש של הקהילה"². מאידך גיסא, לפעמים ההקדש הוקם לגמרי מחוץ למנגנון הקהילה ובניהולם הבלעדי של האפוטרופוסים. ל"הקדש" כזה אפשר לקרוא "הקדש פרטי". כאמור, בדרך כלל, ההקדשים לצורכי צדקה, שנוסדו בחיי התורם או קרוב לפטירתו, היו מן הסוג הראשון, בפיקוח הקהילה אבל בניהול האפוטרופוסים הממונים על ידי התורם, מעין "הקדש פרטי למחצה"³.

נדגים את מרכזיותו של הנוהג לתרום לצורכי צדקה לפני המוות, במיוחד בייסודו של "הקדש" בספרד הנוצרית, מתוך שני מקרים שונים הקשורים ביחסי בעל ואישה.

2 ניתן לשער שבחלק מן המקרים שבו תרם הנדבן ל"הקדש הקהילה" הכוונה הייתה לייסד הקדש מן הסוג הזה (ראה ברשימת התשובות בנספח את המקרים המכונים "קהילה"). אמנם, לפעמים הכוונה הייתה לתרום סכום חד-פעמי לקהילה וזו בחרה בעצמה את סוג השימוש.

3 ראה לדוגמה בשו"ת הרשב"א חלק א סימן תריז: 'שאלת הקדיש לעניי סרקסתא כרם וחמשה ושלשים זהובים על מנת שיקנה מהם קרקע ויחלקו את פירותיו על יד איש הקרוב אליו ממשפחתו בעצת הגבאים ושלשה אנשים עמו'. והשווה לשו"ת הרשב"א חלק א סימן תרנד: 'ולענין מה ששאלת בראובן שראיתם אותו מחלק מעות לעניים. ויצא עליו שם ש"מורישו הקדיש קרקע לעניים', ושאלוהו בית דין על זה. ואמר כי מורישו הקדיש קרקע ע"מ שיהא הקדש זה תחת ידו ותחת יד יורשיו לעולם לחלק פירותיו לעניים... ואמרת כי הוא מנהג בארצכם במקצת המקדישי' שמקדישין בתנאי זה. ונסתפקת אם הוא נאמן בכך אם לאו אחר שיצא שם בעיר שמורישו הקדיש קרקע לעניים'. במקרה הראשון האפוטרופוס שיתף פעולה עם פקידי הקהילה ובמקרה השני נראה שפעל לגמרי מחוץ למערכת ועל כן הוא העלה חשד אצל אנשי הקהילה. כמו כן ראה התשובות המובאות בסמוך (הע' 5). לרשימה המלאה מתוך השו"ת של חכמי צפון ספרד ראה את המקרים המכונים "הקדש פרטי" ברשימת התשובות בנספח.

בשאלה שנשלחה לרשב"א מטולדו שבקסטיליה אנו קוראים על שטר הקנָאָה שעשה בעל לאשתו:

שו"ת הרשב"א חלק ב סימן שכו

שאלתם: ראובן הקנה לאשתו אלף זהובים, אגב קרקע ובתנאין ידועים כמו שכתוב בשטר ההקנאה. וזהו טופסו: העידנו ראובן על עצמו מחמת שהקנה מעכשו אגב ד' אמות קרקע ללאה אשתו. ושהקנה עוד מעכשו ללאה הנזכרת אלף זהובים הקנאה גמורה אגב הקרקע הנזכר, מעכשו ועד פטירתה. והקנאות אלו, הן לענין אלף זהובים אלו, עומדי' עמידה לדורות משעה שתפטר לאה הנזכרת, כדי שינתן כל השבח באותן הדברים שתצוה לאה הנזכרת בתורת צואה מחמת מיתה, מחליה אשר תפטר ממנו, שינתן בהם לנשואי יתומים, ובכסו' עניים וכמדומה לזה משאר דברי מצוה, ואשר בהן קבול שכר מהשם. כענין שישארו אלו האלף זהובים הנזכרים, עומדים לדורות, לעניים הנזכרים. ובענין שלא ינתן שום דבר מן השבח, בשום דבר בעולם, אלא בדברים אשר תצוה לאה הנזכרת, בתורת צואה מחמת מיתה, מחליה אשר תפטר ממנו וכו'. ותשאר מעכשו הקנאה זו בחזקתה לענין שיהא סך הממון קיים, לכל העניינים הנזכרים למעלה אם תפטר לאה זו בחיי בעלה ראובן זה. לפי שהודה בפנינו, והעידנו על עצמו בקנין, ראובן זה, שהוא חייב מעכשו, כל אלו האלף זהובים הנזכרים חוב גמור בשטר, ללאה זו, לעניים אלו בלבד, ועל הדרך ועל הדקדוקים הנזכרים למעלה. וקנינא על מנת כן בטוליטולה. ע"כ תורף שטר ההקנאה.

הבעל ייחד סכום כסף חשוב עבור אשתו כדי שהיא תוכל לייסד הקדש סמוך לפטירתה. פירות ההקדש ילכו לעניים 'כענין שישארו אלו האלף זהובים הנזכרים, עומדים לדורות, לעניים הנזכרים. ובענין שלא ינתן שום דבר מן השבח, בשום דבר בעולם, אלא בדברים אשר תצוה לאה הנזכרת'. ההקדש שהוא פרטי או פרטי למחצה פועל על פי רצונה המוחלט של התורמת, האישה לאה, ומחלק פירות בכל שנה לעולמי עד. מתוך מקור זה ניתן ללמוד על המניע המרכזי של נתינת צדקה לפני המוות, והוא הרצון לזכות בשכר המיוחד של מצווה זו, אבל קשה יהיה להסיק דבר על תפוצת הנוהג של ייסוד הקדש. האם המעשה שעשה ראובן מטולדו עבור אשתו לאה היה חריג או דבר מקובל אצל אנשים בעלי אמצעים?

לעומת זאת מתוך שאלה אחרת שנשלחה לרשב"א וגם לתלמידו הריטב"א (שנתן תשובה אחרת מרבו) ניתן ללמוד על המקובל בקהילות ספרד. המקרה היה בעיר מונזון שבצפון ארגון וכך מסופר בשאלות שנשלחו לרבנים:

תשובות הרשב"א מכתב יד, מהדורת

הבלין, סימן כד⁴

מונטסון. שאלת מעשה היה בארצכם שר' שם טוב היה נשוי אשה ומתה ובאו לפניו ר' שלמה ב"ר יצחק ור' שלמה ב"ר חיים והיו מאשימי אותו על שלא עשה הקדש בשבילה. וענה להם ר' שם טוב הנזכ' מפני שאתם אנשי סודי אני מגלה דעתי לכם שכן היה בדעתי לעשו'. ועכשיו היו עלי עדי' שאני מקדיש מעכשיו ולאחר פטירתי שדה וכרם זית שיש לי במקום פלו' בסימניו ובמצריו, והבתי' שאני דר ומשתמש בהן היום על מנת כן שאם אשא אשה ויהיו לי בני' ממנה שיהי' הקדש בטל, ולא יהי' בדברי כלום. ואם לא יהיו לי בנים ממנה יהיו דברי קיימי' וכח ההקדש קיים מעכשיו ולאחר מיתתי, והעדים מפני שאי' יודעי' לחתום הלכו מיד בפני ב"ד והעידו בפניה' זה.

אחר זה נשא ר' שם טוב הנזכ' אשה, ועשה לה מתנה לחוד מאותן

שו"ת הריטב"א סימן קסז

למונתשון מעשה זה [בא] לפנינו שיצא בב"ד שטר מעשה ב"ד של הקדש אחד וזהו נסחו: במותב תלתא כחדא הוינא [אנן] בי דינא דחתימל' לתת', (כן היה) שבא לפנינו פלו' ופלו' וכך (למד) [אמרו] לנו, כן היה שהיינו מצויין במונתשון בבית ר' שם טוב בן חולו בתוך שבעת ימי אבלות שהיה מתאבל ר' שם טוב הנז' על אשתו פלו', והיינו מספרים עם ר' שם טוב הנז', ובתוך ספור הדברים שהיינו מאשימים לו על שלא ייחד שום הקדש בחיי אשתו מקצת נכסיו. והשיב ואמ' כן דעתי לעשות, ואמ' לנו לפי שאתם אנשי סודי ובני בריתי אני רוצה לגלות דעתי לכם, והיו עלי עדים שאני מקדיש מהיום ומעכשיו ולאחר מיתתי כל אותו כרם ושדה זית שיש לי במונתשון בבארה פבוליש במקום פיאל דלגנארדה ומצרניו כך וכך, וכן אני מקדיש מהיום ומעכשיו ולאחר מיתתי כל אותן הבתים שיש לי הנה במונתשון כך וכך,

4 תשובת הרשב"א למקרה המוצג פה נמצא בתשובותיו חלק א סימן תקסג, אבל השאלה נערכה בדרך שלא ניתן היה לזהות את המקרה עם זו המובאת בשו"ת הריטב"א. אבל כעת, לאחר שפרסם ש"ז הבלין את השאלה בשלמותה מתוך כתב יד (תשובות הרשב"א, ירושלים תש"ס, חלק ט-י, עמוד יד, סימן כד), ניכר בעליל שמדובר באותו מקרה ממש.

הכל אני מקדיש מעכשו הקדש גמור מהיום ולאחר מיתתי, על מנת כן שאם אשא אשה ויהיו לי בנים ממנה שיהיו דברי בטלים ויהא כח ההקדש מופקע מהקרקעות הנז' מעיקרו, ואם לא יהיו לי בנים ממנה שיהיו דברי קיימים וכח ההקדש הנז' קיים מהיום ומעכשו ולאחר מיתתי, וכל זה הקדיש בפנינו ר' שם טוב הנז' והעדנו על עצמו. ולפי שאין אנו יודעין לחתום שמנו בשטר מסרנו עדותנו בפניכם ב"ד החתומי' למטה. ומה שהעידו בפנינו פלו' ופלו' קבלנו עדותם אנו שלשה ב"ד החתומי' למטה וכתבנו וחתמנו בכך וכך וכו'. ועוד יש שטר מעשה ב"ד אחר שזהו נסחו: במותב תלאתא כחדא הוינא אנחנא דינא דחתימין לתתא כן היה שבא לפנינו פלו' ופלו' וכך אמרו לנו כן היה שבאותה שעה שהקדיש ר' שם טוב הנז' הכרם ושדה זית והבתים שלו כמו שמסרנו עדותנו בפניכם המוקדמי' על דרך זה [היה] לחלקם לאיזה הקדש שיראה [בעיני] ר' יעקב הנז' [ואפילו] להפקיע ההקדש הנז' מעיקרו. הכל יהיה ברשותו, ועל תנאי זה ועל דרך זה (הקדישם) [הקדיש אותם] הקרקעות הנז' בשעת ההקדש ובשעה שהעדנו על [עצמנו] (עצמו) מה שהיה בפנינו וכו'.

קרקעות ואותן בתים הנזכרי' ולא היו לו בני' ממנה ונפטר ר' שם טוב הנזכר. והאלמנה דרה ומשתמשת באותן בתים. ואותן העדי' בעצמן הנזכרי' למעלה באו לפני ב"ד והעידו שבאותה שעה שהקדיש ר' שם טוב הנזכר הנכסים הנזכרים הקדישם על דרך זה לחלקם לאיזה הקדש ולאיזה דבר שיראה בעיני ר' יעקב ב"ר יצחק, ואם יראה בעיני ר' יעקב הנז' להפקיע ההקדש מעיקרו הכל יהא ברשותו ועל פיו יעשה הכל. ועל תנאי זה ועל דרך זה הקדיש ר' שם טוב הנז' והקרקעו' הנזכרי'. עכשיו בא ר' יעקב הנזכר ורוצ' לזכות ההקדש לעניים או ליתומי' כפי מה שיראה לו כי כן נתן לו רשות ר' שם טוב הנזכר כיון שמעדי' העדי' הנזכרי'.

מסופר על שני יהודים שבאו לנחם את ידיים הקרוב לאחר מות אישתו, ומצאו את עצמם מוכיחים אותו על "שלא ייחד שום הקדש בחיי אשתו מקצת נכסיו".

בסיפור זה אנו יכולים לחוש את הלחץ החברתי לייסד הקדש עבור הנפטר או הנפטרת. החברים לא יכלו להתאפק בשעת ניחום אבלים והוכיחו את הבעל שלא ייחד נכסים עבור הקדש לאשתו. במילים אחרות, ניתן להסיק שהנוהג שפגשנו אצל ראובן מטולדו אכן היה רווח בקרב קהילות ספרד.⁵

אבל כעת יש לשאול: מה הביא לפופולריות של מוסד ה"הקדש" בקרב הקהילה היהודית בספרד הנוצרית במאה השלש עשרה? מה הניע את האנשים, גברים ונשים כאחד, להקים הקדש שפרותיו יחולקו לצדקה שנים רבות לאחר פטירתם? יש לציין שאצל הנוצרים בספרד בתקופה זו אין נוהג כזה. מקובל היה אצלם לתרום למוסד מסויים, לכנסייה המקומית, למנזרים, לפרנציסקנים, לבתי החולים, והמוסד היה זה שהשקיע את הכספים ודאג לשימוש בהם כפי רצון התורם.⁶ גם בקרב קהילות יהודיות אחרות שחיו בצל הנצרות, כמו אשכנז וצרפת, אין מוצאים נוהג דומה למה שנמצא בספרד, של הקמת מוסדות צדקה עצמאיים הפועלים מחוץ לקהילה ומוסדותיה. נדמה שלפנינו דוגמה של השפעת התרבות האיטלקית על התרבות היהודית בספרד. ה"הקדש" בקוויו הכלליים דומה מאוד ל"וקף" המוסלמי ואכן במסמכי הגניזה הקאהירית שחקר מ' גיל, ניתן למצוא את השימוש במונח "הקדש" או "קודש" מתחלף ב"וקף" באותו מסמך עצמו.⁷ יש לציין שבספרד המוסלמית לא נקרא המוסד "וקף" אלא "חובס".⁸ היהודים שחיו בספרד הנוצרית ואפילו במקומות כמו ברצלונה שהיו תחת שלטון נוצרי כבר זמן רב, הושפעו רבות בתורה ובמנהג

- 5 למקורות נוספים ראה מה שכתבתי במאמרי "I am Donating to Heaven for the Benefit of my Soul": Jewish Charitable Bequests and the *Hekdesh* Trust in 13th Century Spain' ויתפרסם ב: *Journal of Interdisciplinary History*. במיוחד יש לתת את הדעת לשו"ת הרשב"א חלק ה סימן רמט ולתשובה נוספת שנתקבלה ממנו המובאת בבית יוסף יורה דעה סימן רנח. משני מקורות אלו משתמע שהיה נוהג ידוע ומקובל של מינוי אפוטרופוסים לשם ניהול קרן של צדקה.
- 6 על סוגי הצדקה השונים שנתרמו באזור קטלוניה בקרב הנוצרים ראה: C. Batlle and M. Casas, 'La caritat privada i les institucions ben fiques de Barcelona (segle XIII)' in M. Riu (ed.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Catalunya medieval*, Barcelona 1980-82, vol. I pp. 117-190 and J. Brodman, *Charity and Welfare: Hospitals and the Poor in Medieval Catalonia, Philadelphia 1998*. כאמור מוסד הדומה לווקף המוסלמי לא נזכר.
- 7 על כל זה ראה במבואו של מ' גיל לספרו *the Cairo Geniza*, Leiden 1976 על ההבדלים הקלים שבין שני המוסדות האלה ראה ח' גרבר, היהודים ומוסד ההקדש המוסלמי (וקף) באימפריה העות'מאנית", *ספונות* יז תשמ"ג, 105-131 ובעיקר עמ' 106-107. תודתי לפרופ' אלחנן ריינר שהפנה את תשומת לבי למחקר זה.
- 8 באיסלאם כיום יש הבחנה בסיסית בין וקף המשפחתי ("אהלי") לווקף לצורכי צדקה ומוסדות דת

מאחיהם היהודים שחיו באנדלוסיה בקרב המוסלמים.⁹ הימצאותו של מוסד ה"הקדש" בקרב יהודים אלו היא עוד דוגמה של תופעה תרבותית כללית זו.

אולם עדיין יש לברר את סיבת הפופולריות של מוסד ה"הקדש" בספרד הנוצרית, במקומות שהיו לאורך זמן בשלטון נוצרי, וכן את הישרדותו של המנהג במאות השלוש עשרה והארבע עשרה בספרד הנוצרית, תקופה וסביבה די עוינות להמשך השפעת תרבות האסלאם. הנחתנו היא שאם מוסד זה השתרש כל כך בחברה היהודית, זה בגלל שהדבר ענה על צורך מסוים ומילא תפקיד חשוב בקרב הקהילה היהודית הרחבה.

במקום אחר עמדנו על סגולותיו של מוסד ה"הקדש" ככלי ששמר על "השקעתו" של התורם מידיהם הארוכות של פקידי הקהילה.¹⁰ חששותיו של התורם שגבאי הקהילה יעשו שימוש בכספו שהותיר, לעניים או לבית הכנסת (בעיית "לשנות מצדקה לצדקה"), הניעו אותו למנות אדם אמין, מחוץ למערכת הקהילתית, שיהיה אחראי ויפקח על הנכס. במילים אחרות, יהודי שתרם לצדקה לפני מותו ל"תועלת נשמתו" ול"כפרת נפשו",¹¹ כלומר כדי להינצל מעונשו של גיהנום ולזכות בעולם הבא,¹² רצה להבטיח במידת האפשר שהמצווה תבוצע לאחר מותו כראוי (ובזכותה שכר המצווה יתקבל). מוסד ה"הקדש" אכן סייע בהגשמת רצון זה. בדברינו כאן

(ח"רי"). הראשון הוא דרך לעקוף את חוקי הירושה החמורים ולהשאיר את הרכוש המשפחתי במקום אחד. השני הוא דרך של נתינת צדקה, בעיקר להחזקת מוסדות דת כמו מסגדים ובתי מדרש שלהם. אולם מקובל במחקר שהבחנה זו בין שני סוגי הווקף היא הבחנה מאוחרת, ושיימי הביניים לא הבחינו בצורה כה מוחלטת בין שני המוסדות, ראה לדוגמה מה שכתוב בערך החדש על הווקף ב- *Encyclopedia of Islam* (Wakf: I. In Classical Islamic Law\ 2. Founding a wakf c. The - beneficiaries). וראה שם גם את הערך על הווקף בספרד (Wakf: II. In the Arab Lands\ 4. In Muslim Spain). אבל לאחרונה התברר שבספרד כנראה הבחינו בין שתי המוסדות כבר בתקופת ימי הביניים; ראה Ana Maria Carballeira, *Legados pios y fundaciones familiares en al-Andalus (siglos IVIX-VIIXII)*, Madrid 2002, pp. 67-202 (*hubs khayri*) and pp. 203-272 (*hubs ahli*). ראה לדוגמה מה שכתב בעניין זה ד' ספטימוס: 'Open Rebuke and Concealed Love: Nahmanides and the Andalusian Tradition', in *Rabbi Moses Nahmanides*, edited by I. Twersky, Cambridge Mass. 1983, pp. 11-34.

10 לעיל הע' 5.

11 ביטויים אלו מצויים בספרות השר"ת. ראה לדוגמה תשובות הרשב"א א תרנו; שם ד, רמג; שו"ת הריטב"א סימן קסא; שו"ת הרא"ש (מהדורת יודלוב, ירושלים תשנ"ד) תשובות חדשות סימן נא.

12 המקורות התלמודיים העיקריים לרעיון זה הם:

נרחיב על סגולה אחרת של מוסד ה"הקדש", והיא הנצחת זכר הנפטר בעולם הזה. מניע זה יכול להשלים את ההסבר למידת הפופולריות של מוסד ערבי-יהודי זה.

בספרות התלמודית אנו למדים על רצונו של האדם להנציח את זכרו על ידי תרומות לבית הכנסת. בתוספתא מסכת מגילה (פרק ב הלכה יד) כתוב:

**העושה מנורה ונר לבית הכנסת עד שלא נשתקע שם הבעלים מהן
אין רשיי לשנותן לדבר אחר, משנשתקע שם הבעלים מהן רשיי
לשנותן לדבר אחר.**

כלומר ככל 'שעדיין אומרים זו היא מנורה נדבתו של פלוני', כלשון רש"י במסכת ערכין, הגבאים אינם רשאים לשנות מייעודה של הנדבה לשום דבר אחר. לחכמים היה ברור שמניע חשוב של התורם היה בכך שמזכירים את שמו: זוהי מנורת פלוני. הבבלי במסכת ערכין (דף ו ע"ב) הבחין בין שינוי הייעוד לצורכי רשות לבין צרכים של מצווה וכן הבחין בין מקרה שהנדבן הוא יהודי למקרה שהוא אינו יהודי,¹³ אבל

1. תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף י ע"א: א"ר חייא בר אבא, רבי יוחנן (רמי), כתיב לא יועיל הון ביום עברה וצדקה תציל ממות (משלי יא), וכתיב לא יועילו אוצרות רשע וצדקה תציל ממות (משלי י), שתי צדקות הללו למה? אחת שמצילתו ממיטה משונה, ואחת שמצילתו מדינה של גיהנם.
2. שם: תניא היה רבי מאיר אומר יש לו לבעל הדין להשיבך ולומר לך אם אלהיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסן? אמור לו כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם.
3. תלמוד בבלי מסכת גיטין דף ז ע"א: מאי וכן נגוזו ועבר (נחום א)? תנא דבי ר' ישמעאל כל הגוזז מנכסיו ועושה מהן צדקה – ניצל מדינה של גיהנם; משל לשתי רחילות שהיו עוברות במים, אחת גזזה ואחת אינה גזזה, גזזה עברה, ושאינה גזזה לא עברה.
4. גירסת מנורת המאור לר' יצחק אבוהב לדברי התלמוד בבבא בתרא (לדברי התלמוד בבא בתרא ט ע"ב מאי דכתיב וילבש צדקה כשריון) וילבש צדקה כשריון (ישעיה נט, יז) מה שריון זה מגן על לבושו של אדם במלחמה אף הצדקה מגינה על בעלה מדינה של גיהנם (מנורת המאור, מהדורת חורב, ירושלים תשכ"א, סוף סימן קצג עמ' 408).
5. תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף ד ע"א, פסחים ד ע"א, ב"ב ט ע"ב: והתניא: האומר סלע זו לצדקה בשביל שיחיו בני, ובשביל שאזכה בה לחיי העולם הבא – הרי זה צדיק גמור (נ"א צדקה גמורה).
6. תלמוד בבלי מסכת כתובות דף סז ע"ב: כי קא ניחא נפשיה (מר עוקבא), אמר: אייתו לי חושבנאי דצדקה, אשכח דהוה כתיב ביה שבעת אלפי דינרי סיאנקי, אמר: זוודאי קלילי ואורחא רחיקתא, קם בזביה לפלגיה ממוניה.

13 סיכומו של הרמב"ם הוא כדלהלן: הלכות מתנות עניים פרק ח הלכה ו – מי שהתנדב מנורה או נר

לענייננו חשובה יותר הרחבת הירושלמי על הלכה זו. במסכת מגילה פרק ג הלכה ב (דף עד ע”א) כתוב:

העושה נר ומנורה לבית הכנסת עד שלא נשתכח שם הבעלים מהן אין את רשאי לשנותן למקום אחר אם משנשתכח שם הבעלים מהן את רשאי לשנותן למקו’ אח’.

ר’ חייה בשם ר’ יוחנן אם היה שם הבעלי’ חקוק עליהן כמי שלא נשתכח שם הבעלי’ מהן כהדא אנטונינוס עשה מנורה לבית הכנסת שמע ר’ ואמ’ ברוך אלהים אשר נתן בלבו לעשות מנורה לבית הכנסת.

לפחות לדעת ר’ יוחנן לא רק זכירת שם התורם על ידי מתפללי בית הכנסת מונע מן הגבאים לשנות את ייעוד הנדבה אלא גם שם הבעלים החקוק על בסיס המנורה, או חפץ אחר, מונע זאת. שוב אנו רואים כיצד החכמים היו ערים לכך שמאחורי הרצון לתרום לבית הכנסת היה מניע של הנצחה וזיכרון.

בתשובות הרא”ש והרשב”א נמצאו שתי התבטאויות על תרומות לבית הכנסת, המראות ששאיפה זו של הבריות לא השתנתה הרבה עם הדורות. הרא”ש נשאל על ההיתר הנפוץ בקהילות להלוות מעות צדקה בריבית ליהודים מכיוון שהוא דומה להקדש בית המקדש, ואינו בכלל “אחיך”. כחלק מתשובתו הוא כתב:

שו”ת הרא”ש כלל יג סימן יז

וששאלתם: על ענין מעות של הקדש שהלוו ברבית קצוצה. הוו יודעים, שלא הותרה רבית קצוצה אלא להקדש שהוקדש לבדק הבית ובא ליד הגזבר, משום שנאמר: לא תשיך לאחיך, והקדש לאו אחיך הוא. אבל בהקדשות שמקדישין האידנא... כולן הנאת הדיוט הן, וקרין ביה: אחיך... וכן עטרה ומנורה, אדם קונה מצות אלו להתנאות בהן, ועל שמו נקראין, ואיכא בהו הנאה...

לבית הכנסת אסור לשנותה, ואם לדבר מצוה מותר לשנותה, אע”פ שלא נשתקע שם בעליה מעליה אלא אומרים זו המנורה או נר של פלוני, ואם נשתקע שם הבעלים מעליה מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות. הלכה ז – במה דברים אמורים בשהיה המתנדב ישראל, אבל אם היה עכו”ם אסור לשנותה אפילו לדבר מצוה עד שישתקע שם בעליה מעליה, שמא יאמר העכו”ם הקדשתי דבר לבית הכנסת של יהודים ומכרוהו לעצמן.

אכן, מרכיב חשוב בנדבה לבית הכנסת הוא ש"על שמו נקראין".

בתשובות הרשב"א מובא מקרה מעניין של אדם שרצה לנדב בית שלם כדי להרחיב את בית הכנסת הקיים. הייתה התנגדות לרעיון מסיבות כלכליות, מן החשש של ירידה בערך המקומות הקיימים בבית הכנסת, הסמוכים להיכל, לארון הקודש. הוסכם בין כל הצדדים שהבית, שהיה סמוך להיכל, ישמש כהיכל לספרי תורה ולא לבית הכנסת גופו.¹⁴ אולם כאשר הנדבן ביקש להנציח את שמו בפתח ההיכל החדש שוב התעוררה התנגדות מקרב הציבור, וטענתם כנראה הייתה שלא ראוי להזכיר שמות בני אדם על ההיכל, מקום ספרי התורה, בגלל חשיבותו וקדושתו. ולכן הצדדים פנו לרשב"א שיכריע בסכסוך, וזה לשון השאלה:

שו"ת הרשב"א חלק א סימן תקפא

שאלת ראובן היה לו בית סמוך להיכל בית הכנסת ... ובנה אותו בנין נאה ורצה לערב אותו עם בית הכנסת כדי להרחיב בית הכנסת. ועכבו הצבור בידו מחמת שהיו מקומות ישיבה שם שירדו ממעלתם. אבל הסכימו כלם שיעשה כל אותו בית היכל וכן עשה ובנאו משלו. **ובא ראובן המקדיש לכתוב על פתח ההיכל שמו למען הזכיר שמו על מה שהקדיש.** ועכבו בידו קצת מן הצבור. הודיעני אם יכולין לעכב בידו מן הדין או לא.

בתשובתו הגן הרשב"א בתוקף על זכות התורם "להזכיר שמו", ואלו דבריו:

תשובה: איני רואה שיוכלו הצבור לעכב מן הדין ולא מן הראוי מכמה צדדין. **כי המקדיש והבונה משלו לשמים מי מעכב על ידו מלהזכיר שמו בשלו.** ובהקדשו אין אדם מעכב בשל חברו ובנכסיו על חברו. ועוד דבכמה מקומות בקהילות הקדש שנוהגין כן. **גם במקומנו הוא כתוב בכותל ההיכל.** וזו מדת חכמים היא ומדת וותיקין **כדי ליתן שכר לעשות מצוה.** ומדת התורה הוא שהיא כותבת ומפרסמ' עושה מצוה. ואם התורה עשתה כן צריכין אנו להלך אחר מדותיה של תורה שהן דרכי נועם...

ובפ' יש נוחלין (דף קל"ג ע"ב) אמרו ביוסי בן יועזר כשהקדיש עלית' דדינרי וכשמכר מרגלית למקדש בי"ג עליות דדנרי. ונתנו הגזברים שבעה והקדיש ששה הנותרים, ועמדו שם וכתבו יוסי בן יועזר הקדיש אחת בנו הקדיש שש. **מכאן אתה למד שהיו נוהגין לכתוב כן שמות המקדישין לשמים להיות להם לזכרון טוב על מצות ולפתוח דלת לעושה מצות.**

הרשב"א ראה חשיבות דתית בפרסום שמו של התורם, ולדעתו זוהי דרך התורה ודרך התלמוד. לאדם שעשה טוב מגיע שכר של "הזכרת שמו", ודבר זה רק יכול לעודד אחרים לעשות כמותו.

ראינו שאחד מן המניעים הבסיסים לנתינת צדקה למוסדות דת בחיי התורם הוא פרסום שמו של התורם. אולם כאשר מדובר בנתינת צדקה לקראת המוות מניע זה מקבל גוון נוסף. אדם המתכנן את ימיו האחרונים חושב פחות על תהילה ויותר על הנצחה. כאשר הוא עומד לפני מותו וצופה על המראות שהם מעבר לעולם הזה מתעוררת אצלו הכמיהה שזכרו יישמר לנצח במקום שבו הוא פעל ועמל כל ימיו, ברצונו שלא ישתקע שמו בעולם. ביטוי יפה לדחף כזה מתגלה מתוך סיפור המובא בתשובות הריטב"א.

מסופר שם על אדם אשר לפני מותו השאיר אחריו סכום כסף לצדקה וביקש מקרוביו להחליט לאיזו מטרה ישמש. אחרי דין ודברים החליטו קרובי הנפטר על ספר תורה עם עטרה של כסף "לשם האיש ההוא". וזה תיאור המקרה:

שו"ת הריטב"א סימן לד

שאלה ראובן צוה מחמת מיתה שיתנו מנכסיו מעות ידועים ביד אנשים ידועים מקרוביו שיוציאו אותם באי זה הקדש שיראה להם, ולאחר מותו באו האנשים ההם ונשאו ונתנו בהם כדי להעלותם וליפות דעת המצוה, והסכימו שיעשו מהם ספר תורה בעטרה של כסף לשם האיש ההוא. וכן עשו. והותירו מן המעות ועדין לא הסכימו מה יעשו מן המותר ההוא.

נדמה שהחלטת קרובי הנפטר לקנות ספר תורה ועטרה של כסף נבעה גם מן הסיבה שבתרומה זו הנפטר לא רק קיבל זכויות עבור הצדקה שעשה אלא גם זכה לזכרון

ממשי בעולם הזה.¹⁵

דוגמה נוספת לשילוב שבין המניע הדתי להנצחה ממשית הוא מקרה של אישה בודדה (אלמנה או אולי אישה שלא התחתנה מעולם) שהשאירה את רכושה לשם בניית בית כנסת חדש שבו יתפללו בכל ימות השנה. וזה לשון צוואתה, כפי שנשתמר בתשובות הריטב"א:

שו"ת הריטב"א סימן קסא

אנו עדים חתומי מטה נכנסנו לבקר למרת רחל וכו', ואחר שהיא מנחת ונותנת סך ידוע לכל הכתות, אומרת אנכי מצוה ומקדשת לשמים לתועלת נשמתי כל הבתים והעליות שאנכי דרה ומשתמשת בהן שהן בשכונת ישראל באריואל מן התקרה שעל הבתים האמצעיות ולמעלה עד רום רקיעא, על ענין זה שישתדלו האפטרופוסין שלי הנז' למטה לעשות בהם בית הכנסת ברשות המלכות וההגמון לאנשים ולנשים שיהיו מתפללין שם תפלה בכל יום ויום...

המניע הראשי של האישה, שלא היו לה צאצאים, הייתה "לתועלת נשמתי" אבל אין להתעלם גם מן המניע של הנצחת השם, של הקמת יד ושם בעולם הזה.¹⁶

עד כה ראינו דוגמאות של הנצחה וזיכרון דרך נדבות לצורכי דת קונקרטיים כמו ספרי תורה, בתי כנסת וכו' אבל אותו הדחף ניתן לזהות גם בהקשר של המוסד הפיננסי-חברתי המופשט, ה"וקף" המוסלמי או ה"הקדש" היהודי, שלו מוקדש מאמר זה. כזכור, הנדבן היה ממנה אפטרופוסים שהיו אחראים על השקעת הקרן ולחלוקת הפרות לצדקה בכל שנה ושנה. לפחות בשתי דרכים התורם יכול להנציח את זכרו על ידי מוסד ההקדש שייסד: א. ניתן היה לסרטט על לוח אבן על

15 יש לציין שהסיבה העיקרית לבחירת ספר תורה הייתה שבעיני קרובי הנפטר תרומת חפץ של קדושה לבית הכנסת הייתה ה"הקדש" המובהק ביותר, וראה על כך במאמרי Jewish Charitable Bequests (לעיל הע' 5) בהע' 10.

16 אף על פי שלא נזכר במפורש בצוואתה שהיא ביקשה להנציח את שמה על ידי בניית בית כנסת, סביר להניח שגם עניין זה היה שיקול חשוב כאשר היא החליטה לבנות בית כנסת חדש אשר בו מתפללים כל יום.

נכס ההקדש את שמו של התורם, ובדומה למה שראינו לעיל בנוגע לאדם שרצה לכתוב את שמו בפתח ההיכל; ב. בעת חלוקת הפרות לעניים (או לצרכים אחרים) האפוטרופוס היה מכריז שהתרומה באה מתוך ההקדש של פלוני הנדבן.

דוגמה ממשית לסוג הראשון של “זיכרון” נמצא בברצלונה בצורת לוח אבן מן המחצית השנייה של המאה השלש עשרה. בשנת תק”פ [1820] נתגלה שם, באיזור היהודי, לוח-אבן שעליו רשומה הכתובת הבאה:

הקדש

ר’ שמואל

הסרדי

נב”ת [נפשו בטוב תלין (תהילים כה, יג)]¹⁷

לפנינו לוח זיכרון של מבנה שהיה חלק מן ה”הקדש” שנוסד עבור נפשו של התורם. פרותיו של אותו בית, כלומר שכר הדירה, היה מיועד לצורכי עניים או למטרה חשובה אחרת. ראוי להזכיר שאותו ר’ שמואל הסרדי היה גם איש עשיר, כפי שעולה מתוך מסמכים רבים שנתגלו בארכיונים של ברצלונה, וגם תלמיד חכם דגול [חברו של הרמב”ן], שכתב את אחד החיבורים החשובים בדיני ממונות בכל תקופת ימי הביניים, הקרוי “ספר התרומות”.¹⁸

דוגמה לסוג השני של הנצחה נמצאה בתשובותיו של הריטב”א. שם מסופר על אישה, מרת וידאלה, שייסדה “הקדש” ומינתה אפוטרופוסים וגם דאגה למכניזם למינוי אפוטרופוסים חדשים עם פטירת אלה שמינתה. אבל לעניינינו חשובה הדרך שבה היא מתארת את חלוקת הפרות השנתיים לצדקה:

17 צילום האבן נמצא בתוך F. Cantera Burgos and J. Ma. Millás Vallicrosa, *Las inscripciones hebraicas de España*, Madrid 1956, p. 346. לסיכום המחקר ראה: L. Berner, ‘A Mediterranean Community: Barcelona’s Jews under James the Conqueror,’ Ph.D. Dissertation, UCLA 1986, 112-116.

18 עליו ועל פעילותו ראה ש’ אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ”ה, עמ’ 35-55 וכן ד’ ספטימוס, “מאבק על שלטון ציבורי בבארצלונה בתקופת הפולמוס על ספרי הרמב”ם”, תרביץ מב (תשל”ג), עמ’ 389-400. כמו כן ראה E.B. Klein, ‘Power and Patrimony: the Jewish Community of Barcelona 1050-1250’, Ph.D. Dissertation Harvard University 1996, p. 219-221, 274.

שו"ת הריטב"א סימן רו

ואני ראיתי לשון הצואה שהקדישה מנכסיה מרת וידאלה הנז' מאה ושלשי' דינרים ג'קיש' ביד בעלה מר משה בן גליפפה וביד מר שלמה בן (אלבכאד) [אלבנאד] אחיה כל ימי חייהם, ואחר פטירת שניהם או פטירת האחרון שבהם שיהיו אלו המאה ושלשים דינרי' ביד מי שיראו בעצתם אלו השנים הנז' או אחד מהם. והריוח שיזמינו מן השמים באלו המעות בכל שנה ושנה, שיחלקו אותו בכל שנה לעניים ויתומות, או בנשואי יתומות, או באיזה מקום שיסכימו. וכל זה לשם מרת וידאלה הנזכרת. ומן הקרן ומן הריוח הנשאר בו שיקנו ממנו קרקע לפי ראות עיניהם או איזה דבר שיסכימו הם, וכל זה קדש לשם...

מרת וידאלה נתנה יד חופשית לאפורופוסים בניהול ההקדש ויכלו לתת את הפרות "באיזה מקום שיסכימו", אבל הקפידה על כך שזה יהיה "לשם מרת וידאלה הנזכרת". וכך הביין הדיין המקומי בעיר וושקה. בכותבו לריטב"א את הבנתו ועצתו בפתרון הסכסוך הוא אמר בין השאר:

א"כ הדין עם הגזברי' של ההקדש כאשר אמרתי, ובלבד בהקדש מרת וידאלה שהוא ק"ל דינרים. אבל מה שהקדישו מאה ועשרים דינרי' אחר שבתנאי הקדישו שיהא בידם ולא ביד שום אחר בעולם אין לגזברי' ההקדש בו שום זכות אלא בענין הק"ל דינרי' ושיחלקום לשם מרת וידאלה כנז' בצואתה.

ואומר, כי מרת וידאלה כשהקדישה אלו ק"ל דינרי' לא אמרה ולא טענה שיתנו אותם לעניים וליתומות או בנשואי יתומות דוקא, אלא אפי' למצוה אחרת כפי מה שיראה בעיני הנבררים, ובלבד שיחלקום לשנה כי לזה ודאי הקפידה [ו]יקרא שמה עליהם כי כן לשון הצואה, והריוח שיזמינו מן השמים באלו המעות כל שנה ושנה שיחלקו אותו בכל שנה ושנה לעניים וליתומות או בנשואי יתומות או באי [זה] מקום שיסכימו וכל זה לשם מרת וידאלה הנז'. ע"כ. למדנו מלשון הצואה שיכולים הנבררים לחלקם ולתתם באיזה מקום שיסכימו, א"כ אם ירצו לתתם לפדיון שבויים או לענין אחר שלא יהא מוטל על בני העיר הזאת הרשות בידם, ובלבד שיחלקום

**לשם מרת וידאלה הנז' המקדשת כי בודאי לזה הקפידה כאשר
כתבתי...**

הדיין הדגיש מספר פעמים את מרכזיותה של הזכרת שמה של הנפטרת בהקשר של חלוקת פרות ה"הקדש", ויקרא שמה עליהם, 'ובלבד שיחלקום לשם מרת וידאלה הנז' המקדשת כי בודאי לזה הקפידה'.

דוגמה אחרונה מספרות השו"ת המדגישה את חשיבותה של הנצחת שם הנפטר בהקשר של "הקדש" היא סיפורו של אפוטרופוס שקנה קרקע לשם ה"הקדש", כנראה במצוות הנדבן, ומכריז בבית הכנסת 'הריני מקדיש קרקע פלוני, ויהא נקרא על שם ראובן'. הנדבן ביקש עוד שחלוקת פרות ההקדש לעניים תתקיים בזמן קבוע בכל שנה בחג החנוכה. לא מן הנמנע שגם בזמן חלוקת הפרות נשמעה הכרזה של האפוטרופוסים שהפרות הם מתוך ההקדש של אותו ראובן. וזו לשון השאלה:

שו"ת הרשב"א חלק ג סימן רצז

שאלתם: ראובן חלה, והיו לו שני בנים, וצוה על נכסיו, ומינה שני אפוטרופוסים על בניו על נכסי עזבונו, וצוה לאפטרופוסין סתם, לחלק נכסיו הקדש בכל שנה ושנה בחנוכה לעניים וליתומים ולאלמנות, ולא אמר סך הקדש, ולא ייחד לאותו הקדש שום נכסים. ואחד מן האפוטרופוסים, קודם שנתמנה אפוטרופוס, קנה קרקע, ובעוד ראובן חי, עמד אפוטרופוס הנזכר בבית הכנסת ביום הכפורים, ואמר לפני הקהל: הריני מקדיש קרקע פלוני, ויהא נקרא על שם ראובן, הוא אותו ראובן הנזכר...

ראינו מספר דרכים שבו מוסד ה"הקדש" מסייע לתורם להבטיח שלא ישתכח שמו וזכרו יישמר לנצח. רכוש ההקדש יכול להיקרא על שמו, חלוקת הפרות יכולה להיות על שמו או שני הדברים גם יחד. ניתן לומר שאדם הבוחר לייסד "הקדש", שהאפוטרופוסים משקיעים בו את הקרן ומחלקים את פרותיו בכל שנה ושנה, הוא אדם שחשוב לו ששמו ופועלו לא ימותו עם פטירת גופו מן העולם.

ניתן לראות בצורה ברורה יותר כיצד המניע של הנצחה משפיע על בחירת ה"הקדש" אם נעזוב את מחוזות ימי הביניים הדתיים ונתרחק לאימפריה הרומית, לפני שהיא

קיבלה על עצמה את הדת הנוצרית. לאחרונה נכתב מחקר מקיף על ידי Edward Champlin להבנת מניעיהם של אנשים שייסדו קרנות צדקה (charitable foundations) לפני מותם בחברה הרומית בין השנים 200 לפני הספירה עד 250 לספירה, כלומר בחברה פגנית, לפני שהדת הנוצרית החלה להשפיע עליה.¹⁹ מסקנתו על פי ניתוח צוואות רבות מתקופה זו הייתה שהמניע המרכזי של התורמים היה הנצחת זכרם בעולם.²⁰ ואסתפק בציטוט אחד מתוך דבריו, אשר לדעתי מדברים בעד עצמם:

The last and clearest possible insight into the intentions of a donor are the dispositions made while living by a woman of Gytheion in Laconia ... After elaborate instructions for the acquisition of money to supply oil at the gymnasium forever to citizens, noncitizens, and even (on six days in the year) slaves ... she proceeded to request that this record of her philanthropy be set up on three pillars, one in the agora in front of her house, one in the Kaisareion, and one in the gymnasium itself, so that her philanthropy would be clear and well known to both citizens and foreigners forever (lines 41-48). "For I wish to be immortal by arranging such a just and most sympathetic trust" (lines 56-58). Here there can be no doubt that philanthropy however well-intentioned, was the means, not the end. The arrangement was strictly quid pro quo (p. 168).

במקרה הזה המניע של התורמת גלוי לעין: רצונה לזכות באל-מוות על ידי מעשיה הטובים, להנציח את זכרה בעולם הזה על ידי ייסוד קרן שתהיה הגונה ומקובלת

19 ראה E. Champlin, *Final Judgements: Duty and Emotion in Roman Wills 200 B.C. – A.D. 250*, Berkeley 1991.

20 כלשונו: 'Memory was a fundamental part of the cult of the dead, more important indeed than any belief in a personal afterlife. And provisions for the cult normally took the form of what might be called private foundations or trusts, administered by the *liberti* and *libertae* of the deceased...' (p. 163) וראה עוד עמ' 27, 163-168. ובזאת הוא הלך בעקבות החוקר F. de Visscher, ראה שם עמ' 160-161 וכן עמ' 166.

על כולם.

מתוך כל האמור ניתן להסיק שאף על פי שהמניע הראשי לנתינת צדקה בחברות הדתיות של ימי הביניים איננו עוד הרצון לזכות ב"אל-מוות" בעולם הזה אלא הרצון לזכות בזכויות המיוחדות של מצוות הצדקה "לתועלת הנשמה" בעולם הבא, אין להתעלם גם מרצונו הפשוט של האדם, והיהודי בכלל זה, ששמו ימשיך להיזכר בעולם שבו הוא פעל כל ימיו.

סיכום

בתחילת דברינו עמדנו על הנוהג הנפוץ לתרום צדקה לפני המוות בספרד הנוצרית וכן על מידת הפופולריות של מוסד ה"הקדש" היהודי, הדומה כל כך ל"וקף ח'ירי" המוסלמי. המניע העיקרי לנוהג זה הוא דתי: "לתועלת נשמה", בתקווה להימלט מייסורי גיהנום ולזכות בחיי עולם הבא. עם הסיבות לפופולריות של ה"הקדש" יש למנות בראש ובראשונה את ההגנה שהיא העניקה לתורם מידיהם הארוכות של פקידי הקהילה. מינוי אפוטרופוס ממקורביו נתן לתורם את התחושה שהצדקה שהוא משאיר אחריו נמצאת בידיים טובות ולא יעשה עם כספו שימוש שאינו מקובל עליו. בדברינו כאן עמדנו על סיבה נוספת לפופולריות של ה"הקדש": סגולותיו להנציח את שמו של הנפטר לעולם ועד. אדם המייסד "הקדש" יכול לצפות שהמוסד יתקיים שנים רבות אחר פטירתו ושמו ימשיך להיזכר בקרב החיים בזמן שהוא זה כבר שוכן עפר ומתהלך בין המתים.

ביטוי לאספקט זה של ה"הקדש" נמצא בצורה מפורשת באחת מתשובותיו של חכם ספרדי מן המאה השש עשרה שהיה תלמיד של ר' יוסף קארו בצפת, ר' יום טוב צהלון. בכתבו על הפופולריות של ה"וקף אהלי" בקרב היהודים, הווקף המשפחתי, שאינו מיועד בהכרח לצורכי צדקה²¹ הוא כתב כדברים האלה:²²

21 על ההבחנה שבין שני סוגי הווקף האלה ראה לעיל הע' 9.

22 ראה צ' ויינמן, 'הקדש משפחתי אינו הקדש', תחומין כא (תשס"א), עמ' 237-247. תודתי לידידי ד"ר איתמר סימון שהפנה אותי למאמר זה.

שו"ת מהריט"ץ החדשות סימן לב

ומה שהישראלים עושים כן כמו הישמעלים הוא לשתי סבות. הא' להיות כי שכירות הבתים בארץ הלזו גדול מאד ואם יהיו בניו ובני ביתו וזרעו וזרעו עניים, כי לא יחדל אביון מקרב הארץ כי גלגל הוא שחוזר וכו', לפחות לא יצטרכו לשכור בתים לדור כי אם זכותם וירשותם. ולפעמים יש להם מקום גדול וישכירוהו ומפירותיהן ישבעו.

וסיבה השנית, שכוונת המצווה להשוות הבנים והבנות בבתים, ושיהיה להם הויה א' שכולם ידורו הם ובניהם ובני בניהם עד עולם עד סוף דור ודור, ויאמרו אלו הבתים הם של פלוני. וזה להם לשם עולם לא יכרת ולתפארת גדול שיזכרו שמו על הבתים אף כי אחרי מותו. ולשתי סבות אלו עושים כפי נמוסיהם...

הנצחת השם, "ולתפארת גדול שיזכרו שמו", אכן הייתה מניע חשוב כאשר היהודי תכנן את פעולותיו האחרונות לפני מותו. אין זה מפתיע שהיהודים אימצו בחום רב את ה"וקף" כדי להסדיר לעצמם את הזכויות ל"תועלת הנשמה" וכן את הזיכרון "לשם עולם לא יכרת".²³

נספח:

רשימת המקורות בשו"ת של חכמי ספרד הצפונית העוסקים בנתינת צדקה לפני המוות

א. מתנות שנתרמו בחיים אבל ביצוען היה לאחר הפטירה: 1. שו"ת הרשב"א ג, רצו (קהילה²⁴); 2. שם ד, קנ (?); 3. שם ד, קעג (קהילה?), 4. שם ד, ריג (קהילה); 5.

23 לאור דברים אלו ניתן גם להבין את הפופולריות של בניית בית הכנסת (בקרב בעלי האמצעים) או קניית ספר תורה עם כתר תורה. תרומות כאלה הבטיחו גם הנצחה ממשית בעולם הזה מלבד זכות המיוחדת של נתינת הצדקה. על הפופולריות של קניית ספר תורה ניתן ללמוד מתוך שו"ת הריטב"א סימן לד המובא לעיל (בסמוך להערה 16) וכן מתוך שו"ת הרשב"א חלק ה סימן רמט ('ולבי אומר לקנות בהם ספר תורה, ולתתו לבית אלהינו. כי אני חושש כי היתה דעת המקדיש נוחה בזה'). בשני המקרים כאשר האפוטרופוסים היו צריכים לבחור סוג של צדקה הם ניחושו שהדרך הנכונה הוא בקניית חפץ קודש זה, על שמו של הנפטר.

24 בקטגוריה של "קהילה" כלולות תרומות חד-פעמיות וכן הקדשים המנוהלים על ידי הקהילה ללא אפוטרופוס עצמאי שמונה על ידי התורם.

שם ד, רלט (קהילה); 6. שו"ת הריטב"א סימן יג (בית מדרש); 7. שם קסז (הקדש פרטי²⁵).

ב. מתנות שנתרמו סמוך לפטירה ("מתנת שכיב מרע"): 8. רשב"א א, תשד (?); 9. שם א, תרנו (קהילה); 10. שם ב, שכו (הקדש פרטי לעניים); 11. שם ג, קכז (ספרי תורה); 12. שם ג, רצג (הקדש פרטי לעניים); 13. שם ג, רצה (בית הכנסת); 14. שם ג, רצז (הקדש פרטי לעניים); 15. שם ד, צב (הקדש פרטי לעניים); 16. שם ד, רמג (בית כנסת ובית מדרש); 17. שם ה, רסז (הקדש של החבורה, לקבורה); 18. שו"ת רשב"א בתוך בית יוסף יו"ד סימן רנח (הקדש פרטי לעניים); 19. ריטב"א (צורכי צדקה שונים); 20. שם סימן קסא (הקדש פרטי לבניית בית הכנסת); 21. שם סימן רו (הקדש פרטי לעניים); 22. שו"ת מהר"מ חלאווה סימן סו (הקדש פרטי לעניים).
ג. סוג המתנה אינו ברור: 23. שו"ת הרשב"א א, תרנד (הקדש פרטי לעניים); 24. שם א, תריז (הקדש פרטי לעניים); 25. שם ה, רמט (הקדש פרטי לתלמוד תורה); 26. שם ה, רסט (קהילה לעניים).

25 בקטגוריה "הקדש פרטי" כלולים הסוגים השונים של הקדש פרטי לגמרי ושל הקדש פרטי למחצה.

